

Sözlü Tarih Anlatılarında Çanakkale Merkeze Girit'ten Göçler: 'Giritli, Başlı Bitli..'

E. Zeynep Suda GÜLER*

Özet

Bu çalışmada Girit'ten Çanakkale merkeze yapılan göçler ve nüfus mübadelesi ile gelen göçmenler inceleniyor. Çanakkale'de sözlü tarih yöntemi ile yapılan araştırmaya dayanan çalışmada göç bağlamları, Girit'ten Türkiye'ye ve Çanakkale'ye göçün nedenleri ve ortaya çıkardığı kültürel etkiler tartışılıyor. Girit'ten göçlerin 19. yüzyılın son yıllarından başlayarak ve Lozan Barış Konferansı sonuçlarından hareketle, nüfus mübadelesi ile ilişkilendirilmiş bir tarih bulunuyor. Bu çalışmada genel çerçeve oluşturulduktan sonra Çanakkale'de yaşayan Girit göçmenleri ile yapılan yüz yüze görüşmelerden ve aile tarihlerine dair anlatılardan hareketle göçmenlerin Girit'i, göç deneyimini ve geldikleri yeri, buradaki yaşam deneyimlerini hatırlama ve anlamlandırma, ifade etme biçimleri inceleniyor.

Anahtar Kelimeler: Göçler, Girit'ten Çanakkale'ye Göçler, Mübadele

Migration to Çanakkale (Dardanelles) from Crete in Oral History Narratives: 'Lousy Cretan'

Abstract

In this research we study migration from Crete to Dardanelles (Çanakkale) and the experience of the population exchange in the turn of the 20th century and in 1923. Grounded to the oral history interviews made in Çanakkale related to the migration experiences, we have discussed the reasons and the social, economic and cultural effects of migration from Crete and population exchange. Migrations from Crete and the Aegean islands started in the last part of the

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Beyazıt-İstanbul, zeynep.guler@gmail.com

19th century and after the Treaty of Lausanne in 1923 the final legal frame was formed and large number of were forced to move from Greece to Turkey and vice versa. In this study we have tried to find out and understand the personal or familial experiences of people who moved to Çanakkale from Crete during that period using the oral history method, face to face interviews and recorded narratives concerning family histories. In their narratives we have tried to see the way they remember and interperate the bitter experience of migration.

Keywords: *Migrations, Migrations from Crete to Çanakkale, Population Exchange*

Giriş ve Bağlam

Göç ve göçmenlik insanlık tarihi boyunca görülen bir sosyal olgu. Öyle ki yalnızca günümüz sosyal bilimlerinin değil mitolojik ve dini öykülerin, felsefenin ve edebiyatın, güncel sanatlar ve sinemanın da önemli konuları arasında yer alıyor. Tecrübelerle biliyoruz ki her zaman ve her durumda olumsuz koşullar içermek zorunda değil. İnsanlar kimi durumlarda mevcut hallerinden daha iyi olanaklar aramak üzere umutlu yolculuklara çıkıyorlar. Bu yolculuklar farklı temaslar sağlıyor, farklı kültürleri bir araya getiriyor; bu temaslar sonuç olarak eskisinden farklı yönler taşıyan kültürel oluşumlara, bileşimlere yol açıyor. Anadolu ve yakın coğrafya alanı çok eski çağlardan günümüze her zaman göç yolları üzerinde yer almış, bu yüzden göç ve göçmenlik yabancı olduğu durumlar değil. Göç ve göçmenliği ‘insanlık durumu’na dair bir olgu olarak incelemenin ötesinde göç ve nüfus hareketlerinin belirli tarihsel ve toplumsal bağlamlar içinde oluştuğunu belirtmemiz gerek. Konumuz çerçevesinde ele aldığımız göç olgusu da böyle bir özgül bağlamda ortaya çıkıyor. İmparatorlukların bütünlüğünü koruyamaz olduğu, milliyetçi hareketlerin yükseldiği, büyük güçler arasında rekabetin derinleştiği ve yaygınlaştığı 19. yüzyılın sonlarından itibaren oluşan özel bir göç bağlamı sosyal bilimciler açısından önemli bir inceleme ve araştırma alanı oluşturur. Bu dönemin Birinci Dünya Savaşı yıllarını izleyerek 1929 ekonomik krizine dek uzandığı, bundan sonra devamında Avrupa’da faşizmin yükseldiği, dünyayı İkinci Dünya Savaşı’na sürükleyen başka bir tarihsel dönemin oluştuğu söylenebilir. Eric Hobsbawm gibi tarihçiler bu dönemi “uzun 19.yüzyıl” olarak adlandırmıştır.

19.yüzyıl boyunca devam eden hızlı sosyal değişim koşulları ile yeni kimlik ve aidiyetlerin, yeni bağlılıkların şekillendiği, birbiriyle mücadele ettiği bir dönem olarak görülür.¹ 1789 Büyük Fransız Devrimi ve sonrasında Avrupa siyasi haritasında ulus-

1 Zafer Toprak, “From Plurality to Unity: Codification and Judisprudence in the Late Ottoman Empire”, *Ways to Modernity in Greece and Turkey: Encounters With Europe, 1850-1950*, Anna Frangoudaki ve Çağlar Keyder (derl.), I.B.Tauris, 2007, s. 26-27.

çuluk hareketleri, ulus devletlerin oluşma dinamikleri dönemin imparatorluklarını da etkilemiştir. Böyle bir bağlamda imparatorlukları oluşturan farklı etnik gruplar kendi ulusal kimliklerini keşfetmeye, oluşturmaya ve diğerlerinden ayırtmaya başlamış, bu süreç beraberinde yeni birliklilikleri ama aynı zamanda düşmanlığı ve ayrılma dinamiklerini de şekillendirmiştir. Söylediklerimiz Avusturya-Macaristan imparatorluğu için olduğu kadar Osmanlı Devleti için de geçerlidir. Birinci Dünya Savaşı öncesinden, 19. yüzyıl sonlarından başlayan dağılma süreci çeşitli türden aranırlara, tarafgirliklere, bu yönde akımlara ve milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasına, sonuç olarak da bir arada yaşamakta olan farklı din ve etnik gruba ait halkın başka eksenler çerçevesinde bölünmesine ve birbirine düşman olmasına yol açtı. Balkan Savaşları ile hızlanan ayrışma ve düşmanlaşma sürecini 1914-1924 arası dönemde imparatorlukların gücünü yitirdiği ve yeni ulus devletlerin kurulduğu bir dönem izledi. Bu arada geçen zaman içinde ulus devlet fikri, ideolojisi, kültürü geniş bir coğrafyada filizlendi, kendini oluşturdu, şekil kazandı ve mücadelelere girişti. Bu sürecin unsurlarından biri de yeni oluşan ulus devletlerin kendilerine etnik homojenlik sağlamaya çalışması oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın bu süreci hızlandırdığı ve sonuçları çabuklaştırdığı ileri sürülür.² Osmanlı-Türk deneyiminde bu sürecin etnik olarak tarif edildiği, ancak din unsurunun tanımlayıcı ve birleştirici bir özellik olarak görüldüğü bir etnik saflaşma çabası içerdiği ileri sürülür. Balkan Savaşları ile başlayan ve Dünya Savaşı ile devam eden bu süreçte savaş öncesi ve sırasında farklı dinlere mensup Ortodoks Rumlar ile Ermeniler zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır. Ermeni zorunlu göçü 1915 yılına tarihlenirken Anadolu'nun çeşitli köy ve kasabalarında yaşayan Rumlar Yunan işgalci ordusunun yarattığı olumsuz etki sonucu 1922'de, Türk ordusunun İzmir'e girişini izleyen günlerde kıyıya yığılmış, İzmir ve çevresinden beş hafta içinde toplam 262.578 kişi Ege adalarına ve Yunanistan'a taşınmıştır.³ Benzer şekilde Tekirdağ limanında da yaklaşık 50 bin Rum'un biriktiği, şehirde gıda maddesi kalmadığı raporlara girmiştir.

Sürecin bütününde, savaş ve mübadele öncesinde Türkiye'ye gelen Müslüman Türk ahaliden de söz etmek gerekir. Birlikte yaşayan toplumlar arasında mevcut sosyal ilişkilerin bozulduğu uzun bir sürecin devamında savaş ihtimalinden ve bunun gerçekleşme izlerinin görülmesinden sonra, özellikle de Girit söz konusu olduğunda 1896 isyanını izleyen dönemde, Osmanlı Devletinin askerini ve memurunu geri çektiği bir bağlamda birçok aile Türkiye'ye gelmeyi tercih etmiştir. Çanakkale'de olduğu

2 Çağlar Keyder, "The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey", Renee Hirschon (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Berghahn Books, 2004, s. 39-40.

3 Akt.Ayhan Aktar, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin İlk Yılı: Eylül 1922-Eylül 1923", *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, der.Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 56. Net rakamlar bulmak güç olsa da Anadolu'dan göç etmek zorunda kalan nüfusun 1,5 milyon civarında olduğu ileri sürülmektedir. Bu rakam Yunanistan'ın bir nüfus şoku ile karşılaşmasına ve göçmenlerin çoğunun büyük bir yoksulluğa düşmelerine neden olmuştur.

gibi başka illerde de böyle göçmen gruplarına rastlanmaktadır.⁴ Bu daha önce uzun yıllar birlikte yaşamış halkların artık birlikte yaşam sürdüremeyecekleri bir dönüm noktası oluşturmaktadır.

Sosyal tarihe dair anlatılar Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecine ait uzunca bir dönemin sosyal dinamiklerini anlamamıza önemli katkılarda bulunuyor. Bu çalışmanın amacı 19. yüzyılın son yıllarından itibaren ve özellikle de 1923-1924 yıllarında nüfus mübadelesi ile Girit'ten Türkiye'ye göç ederek Çanakkale'ye yerleşen ailelerin deneyimlerini, Türkiye Cumhuriyeti yakın tarihi içinde değerlendirmek. Dönemin sosyal ve ekonomik koşullarını, göç deneyimini, yerleşmeleri Çanakkale ile bağlantıları çerçevesinde incelemek.⁵ Bunu yaparken anlatılanların bu anıları nasıl değerlendirdiklerini, nasıl hatırladıklarını ele almak önemli bir araştırma alanı açıyor. Sözlü tarih anlatılarında ve aile tarihlerinde savaşlarla dolu bu dönem önemli bir kırılma noktası oluşturuyor. Diğer yandan sözü edilen sürecin kolay gerçekleşmediğini, göç ve zorunlu göçün bu insanları da içeren daha geniş toplumda büyük bir değişim ve travmaya yol açtığını belirtmemiz gerekir. Bu nedenle acı izler her iki tarafta mübadil ve göçmenlerin anılarında, kolektif belleğinde yer almaktadır. Bu anılar kişisel, aile ve dar topluluk çevresinde oluşturulduğu gibi daha geniş bir çerçevede de şekillendirilmiştir. Bir örnek vermek gerekirse ortak deneyime dair topluluğun 'yukarıdan oluşturulmuş' hafızasında yer bulan bir özelliğin, bu deneyimi ulusal kurtuluş ve kuruluş süreç ve dinamikleri ile bağlantılandırmak olduğunu söyleyebiliriz.⁶

Girit

Akdeniz adalarının Kıbrıs'tan sonra en büyüğü olan Girit Osmanlı Devleti'ne 1669 yılında tam olarak katıldı. Osmanlı devletinin genişleme döneminde Girit'in fethi Deli Hüseyin Paşa komutasında başlatıldı, son iki yılı Fazıl Ahmet Paşa zamanında olmak üzere Kendiye muhasarası toplam 40 yıl sürdü. Daha sonra Venediklilerin elinde kalmış bulunan Suda kalesi 1715'te fethedildi. Burası askeri açıdan daha korunaklı bir yer olduğu için, fethi gecikti. Bu yerler yüzyıllar boyunca Osmanlı egemenliği altında kaldı. 19.yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı devleti Balkan topraklarını kaybetmeye başladı. Adada Yunan ve Türk milliyetçiliği gelişti, çeşitli ayaklanmalar

4 Fahriye Emgili, "Tarsus'ta Girit Göçmenleri(1897-1912)", s. 189-190. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/34/297.pdf>, ulaşım tarihi: 2.11.1011.

5 Bu yazıda Çanakkale'de yaptığım bir sözlü tarih çalışmasının görüşmelerinden yararlanılmaktadır. Bkz. E.Zeynep Suda Güler, "Şu gemide ah ben de olsaydım..." Çanakkale'den Savaş Dışı Anılar, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2007.

6 Aytekin Soner Alpan, "But the Memory Remains: History, Memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange", *The Historical Review / La Revue Historique*, Department of Neohellenic Research / Institute of Historical Research, Volume IX, 2012, s. 203-204.

yaşandı. Ada halkı ikiye bölündü; sonuç olarak “doğu sorunu”nun bir parçası olarak adaya “büyük devletler” müdahale etti ve asker çıkardı. Bu gerilimli dönem yirmi yıl boyunca devam etti. Osmanlı askerinin adadan çekilmesi ve Girit Parlamentosu'nun Yunanistan ile birleşme kararı alması adada yaşayan Müslüman Türklerin konumunu zorlaştırdı. Çeşitli silahlı çatışmalar gerçekleşti. Bunun sonucunda Müslüman-Türk aileler oradaki konumlarını güven içinde görmemeye başladılar.

1890'larda Girit'te yaşayan halklar arasında barış hali bozulmuştu. Adanın Yunanistan'a iltihakını hızlandırmaya yönelik siyasi ve askeri tercihler, adada yaşayan halklar arasındaki uyumu bozan bir ortam oluşturdu. Yunan Prensi George'un olağanüstü komiser olarak atandığı 1896'da adada büyük bir ayaklanma ortaya çıktı, siyasi durum hızla kötüleşti. Arada geçen zamanda kentlerde yaşayanlar biraz daha korunaklı bir ortam bulurken köy ve kasabalar görece daha güvensiz hale geldi. Müslüman nüfus güvenlik arayışı ile kentlere doğru yollara çıktı. Suda ve çevresinde çıkan çatışmalarda her gün birileri ölmeye başladı. Yunan Prensi George'un göreve başladığı 1898'den itibaren Girit Osmanlı Devleti için kaybedilmiş sayıldı.⁷

“Girit Adası'nın 1897 yılı nüfus sayımında 300.000 olan toplam nüfusu içerisinde 70.000 olarak belirlenen Müslüman sayısında, 1900 yılı sayımında belirgin bir azalma meydana gelmiştir. 303.553 toplam nüfus içinde Müslümanların nüfusu 33.496 olarak tespit edilmiştir. Kuşkusuz, 1896-1908 yılları arasında Ada'da Müslüman nüfusun hızla azalmasında göç önemli bir faktördür. 1897 yılında Yunanistan'ın Ada'yı işgaliyle Girit'teki Türk fakat çoğunlukça Rumca konuşan Müslümanlar göçe başladılar. 1897'den itibaren Girit'ten hızla başlayan göç, Ege adalarına doğru yoğunlaştığı gibi Anadolu'nun batı ve güney kıyılarını da etkilemiştir. Örneğin, 1899 yılı Temmuz-Ağustos ayında İzmir, Antalya, Mersin ve Tarsus'a Girit'ten göçmenlerin geldiğini biliyoruz. Girit'ten Anadolu'nun yanı sıra Selanik'e, Rodos'a, Cezayir-i Bahr-i Sefid'e de göç edilmiştir.”⁸

Lozan Barış Konferansı ve Zorunlu Nüfus Mübadelesi

Savaş sonrasında Lozan Barış Konferansı kapsamında Türkiye ve Yunanistan arasındaki azınlık meselesinin zorunlu nüfus mübadelesi yolu ile çözümlenmesi gündeme geldi. Bu fikir aslında daha önceki dönemde şekillenmiş ve bir miktar da tartışılmıştı.⁹ Yunan ve Türk halklarının mübadelesine ilişkin sözleşme ve protokol 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanmıştır. TBMM ile Yunan Hükümeti'nin üzerinde uzlaştığı bu anlaşmanın birinci maddesine göre

“Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs

7 Cemal Tukin, “Girit”, *İslam Ansiklopedisi*, C.4, Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1945, s.800-801.

8 Fahriye Emgili, *a.g.m.*, s. 190.

9 Ayhan Aktar, *a.g.m.*, s. 70-71.

1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine (exchange obligatoire) girişilecektir. Bu kimselerden hiç biri, Türk Hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşmeyecektir."

Bu anlaşmanın ikinci maddesine göre mübadele;

a) İstanbul'da oturan Rumları (İstanbul'un Rum ahalisini);

b) Batı Trakya'da oturan Müslümanları (Batı Trakya'nın Müslüman ahalisini) kapsamayacaktır.

1912 Kanunuyla sınırlandırıldığı biçimde, İstanbul Şehremaneti daireleri içinde, 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş (etablis) bulunan bütün Rumlar, İstanbul'da oturan Rumlar (İstanbul'un Rum ahalisi) sayılacaklardır. 1913 tarihli Bükreş Andlaşması'nın koymuş olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş (etablis) bulunan Müslümanlar, Batı Trakya'da oturan Müslümanlar (Batı Trakya'nın Müslüman ahalisi) sayılacaklardır.

Çanakkale ve Mübadele

Kale-i Sultaniye 19.yüzyılın son çeyreğinde Biga Sancağının (Mutasarrıflık) merkez kazasıdır. Askeri açıdan önem taşıdığı için bir müstahkem mevki konumunda küçük bir yerleşimdir. Bu dönemde bir tek kazası (Erenköy-bugünkü İntepe) ve 39 köyü bulunmaktadır. Bu küçük kıyı kenti çok küçük bir nüfusa sahiptir. Çanakkale'de Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında kalenin arkasından itibaren Müslüman Mahallesi, çay kenarında Çingenelerin oturduğu çay mahallesi,¹⁰ Ermeni mahallesi, Yahudi mahallesi, Rum mahallesi ve Girit mahallesi diye adlandırılan yoğunlaşma alanları bulunmaktadır. Anlatılara bakılacak olursa,

"Yahudiler vardı burada. Ermeni kilisesinin olduğu yer Ermeni Mahallesi imiş. Sonra şimdi askerlik şubesinin, belediyenin olduğu yer Rum mahallesi imiş. Biz de bu civarda idik. (Eski Mahkeme Sokak) Zaten Çanakkale daracık yerd, alt-yapı yok bir şey yok, lağımlar dışarıya akardı. İlaç da yoktu. Millet bir okuma tutturmuştu. Cuma pazarının kapısında yatır vardı. Ayıt ağacına gider bez bağ-larlardı, sıtma olmayalım diye. Sıtma çok yaygın. Saat kulesinin yanında yeşilbaş dede vardı. Ondan sonra hepsini kaldırdılar. Tekkeler vardı. Nara'da tekke vardı. Karşıda tekke burnunda tekke vardı, toplanırlardı, pilavlar pişirirlerdi."¹¹

Savaş sırasında nüfus hızla azalır, ancak savaştan sonra gelen göçmen nüfus eskilerin yerini alır. Osmanlı Devleti için somut bir gerileme ve çekilme dönemi olarak

10 Çay Mahallesinde oturanlar çilingir ustası Çingâne kabilesidir. Soğuk demirci ustasıdır, temizlik işlerinde çalışır, gemilerde taşımacılık yaparlar. Hüseyin Uluarslan (d.1925) ile yapılan görüşmeden.

11 Raci Akın (d.1913) ile yapılan görüşmeden.

adlandırabileceğimiz 19.yüzyıl sonları ve 20.yüzyıl başları hep savaşlarla geçer. Özellikle Balkan savaşları sonrasında toprak kayıpları yaşanır. Çanakkale nüfusu 1915 savaşı ve sonrasında yaşanan işgal nedeniyle büyük ölçüde azalır. Kentte yaşayan Ermeni ve Rumlar gider en savaş sonrasında birçok yerden, Sakız'dan, Selanik'ten, Konya, Balıkesir, Bulgaristan, Rusçuk'tan, Arnavutluk'tan, Girit'ten, Kafkaslardan, Erzurum İspir'den, Erzincan Kemah'tan, Ezine, Bayramiç, Biga, Bozcaada, Gelibolu'dan, kısacası ilçelerinden olduğu kadar Anadolu ve Rumeli'nin değişik yerlerinden gelip kent merkezine yerleşenler olur. Göç hareketleri Dünya Savaşı'nın sonuna dek devam eder. Lozan anlaşması uyarınca 1923'te Yunanistan ile Türkiye arasında gerçekleştirilen nüfus mübadelesi ile dönemin koşulları düşünüldüğünde oldukça büyük bir grup karşılıklı olarak yer değiştirir. Hızlı göç hareketleri yalnızca Osmanlı devleti topraklarında yaşanmamıştır. 19.yüzyılın son çeyreğinden başlamak üzere yoğun olarak 1880-1920 tarihleri arasında emperyalizm, savaş ve imparatorlukların ardından ulus devletlerin oluşma sürecinde bütün dünyada büyük göç hareketlerinin yaşandığı bir dönem olmuştur.¹²

Yunanistan anakarası ve Balkanların diğer bölgeleri ile Girit arasında kültürel farklar vardır. Girit düşünüldüğünde farklı topluluklar arasında gündelik yaşamda uyum, kültürel benzeşim bunların başında gelmektedir. Özellikle kentler, limanlar ve çevreleri çok kültürlü, çok dinli bir ticaret merkezi konumundadır. Girit'te bulunan dönemin liman kentleri de bu özellikleri taşımaktadır. Yunanca ve Türkçe bilenler, üstelik okuma yazma bilenler çok küçük bir azınlık iken halkın büyük çoğunluğu Giritlice konuşur. Bu dil, Girit göçmenleri ve mübadillerin kendi aralarında, aile içinde uzun süre korudukları bir anadil konumunda olmuştur.

Çanakkale'de yapılan gözlemlere ve görüşmelere dayanarak şu söylenebilir: Mübadele'den önce gelenlerle, mübadele ile gelenler arasında hem somut koşullar hem de göç sürecini algılama açısından farklar vardır. Adlandırma ve hukuki farklar olduğu gibi geliş sürecinde, sağlanan maddi olanaklarda da farklar görülmektedir. Bu göçmen grubuna, göçmen ya da muhacir değil, mübadil denilmiştir. Mübadiller belirli bir anlaşma ile geldikleri için kendilerini diğer göçmen gruplardan farklı ve ayrıcalıklı kabul ederler. Diğer göçmen grupları da onları böyle görmüştür. Aralarında "onlar" ve "biz" diye bir ayrım yapılmıştır. Anlatılarda "Onlara toprak, zeytinlik, ev verildi, biz hiçbir şey almadık", "Onlar oradaki mal varlıklarının karşılığını burada aldılar, biz ise yalnızca getirebildiklerimizle geldik" derler. Benzer karşılaştırmalar ve kültürel farklılıklar taşıyan farklı göçmen grupları arasında da yapılmaktadır. Mübadele ile gelenlerin içine girdiği sosyal ve siyasal çerçeve de farklıdır. Mübadele ile

12 Uluşarın göçler ve büyük güçlerin rolü ile ilgili olarak bkz.Nina Glick Schiller, "Transnational Social Fields and Imperialism: Bringing a Theory of Power to Transnational Studies" *Anthropological Theory*, C.5, no.4, s. 457.

gelenler 1923 ve sonrası yeni cumhuriyetin kuruluş atmosferine dahil olmuşlardır. Yeni dönem okuma, yeni bir ülke kurma gibi çeşitli olanaklar sağlamış, bazı göçmen grupları bu olanaklardan yararlanma olanağı bulmuştur. Mübadillerin bir kısmı da bu olanaklardan yararlanmış, yeni dönemin kurucu unsurları arasında yer almıştır. Mübadele anlaşması sonrasında gelenler 1923 sonrasında ulus devlet kuruluşuna, yeni cumhuriyetin kuruluş çabalarına katılmışlardır. Çanakkale’de görüştüğüm mübadillerde bu durum özellikle vurgulanmıştır. Göçmenlerin ‘büyük’, resmileşmiş anlatılarında Cumhuriyetin kurucu ideolojisi ile uyumlu bir şekilde “Biz gelirken modern ve batılı bir yaşam biçimi sahibi idik, moderndik ve Avrupalıydık” düşüncesi vurgulanır. Anlatılarda bu özelliğin yeni cumhuriyetin modernleşmeci kurucu ideolojisi ile uyum içinde olduğu vurgulanmaktadır. Bir diğer özellik dışarıdan gelenlerin kendilerini daha ‘milliyetçi’ olarak kurmalarıdır. Çoğunlukla ‘anavatana dönüş’ miti abartılmaktadır. Oysaki sıradan insanların ‘küçük’ anlatılarında bu özellik görülmez.

“Giritli, Başı Bitli”

Savaş sonrasında Çanakkale’ye gelen en önemli göçmen grupları arasında Giritliler bulunuyor. Eskiden gelenler köprünün öte yakasında, Barbaros mahallesinde, mübadele ile gelen Giritliler ise Hastanenin yanında ve arkasında Güllübahçe (Güzelbahçe) sokağı ve halk arasında Venizelos sokağı olarak bilinen çevrede yerleştirildiler.¹³ Buralara Girit Mahallesi, Giritlilere de eskiler Rumca konuştukları ya da dilleri kırık olduğu için “yarı-gavur” denildi ve alayla karşılandılar. İkinci kuşak burada okula gidip, dilini düzeltene kadar bu böyle devam etti. Ev içinde yine Rumca konuşulduğu ve kimi alışkanlıkları farklı olduğu için Giritliler ayrı bir grup olarak algılanmaya devam etti. Gelenler ve gidenler gittikleri yerde “yabancı” olmayı sürdürdüler. Türkiye’ye gelenler burada da “gavur” olarak görüldüler. Çok uzun yıllar sonra bile evde konuşulan yabancı dil nedeniyle böyle bir yaftalama vardı. Okulda, çocuklar arasında söylenenlerden etkilenecek anneme ‘biz gavur muyuz’ diye sordugumu hatırlıyorum. Ancak alay ve aşağılamanın sınıfsal bir yönü olduğunu belirtmek gerekiyor. Göçmenlerin arasında oldukça yoksul aileler de vardı ve mübadeleyle ilk geldikleri yıllarda ne iş bulurlarsa yapıyorlardı. Bahçıvanlıktan anlayanlar İngiliz bahçesinde işe girmiş, denizcilikten anlayanlar kaptan, gemici ya da balıkçı olmuştu. *“Geldiklerinde Türkçe bilmiyorlar. Giritlilere “yarım gavur” deniliyor. Ama batılı bir vizyonları var, kızlar okutuluyor örneğin. Bu bütün Giritli aileler için geçerli değil, okul meselesinde gelir düzeyi de etkili oluyor.”*¹⁴

13 Sokağa Güllübahçe denilmesinin nedeni, Rumlardan kalan evlerin bahçelerinin gül içinde olması imiş, ancak evler savaş nedeniyle son derece yanık ve yıkık durumdaymış, bazı evlerin sadece baca yerleri ayaktaymış.

14 Erdoğan Altınsay (d.1931)

Göçmenler kente kendi kültürel alışkanlık ve özelliklerini de taşıdılar. Yemeklerde zeytinyağı kullanıyorlar, bağ ve bahçelerden topladıkları istifno, hindiba ve bahçe otlarını (çipohorta) yemeyi seviyorlardı. Belki ilk gelişte bazıları daha “modern”di, ama dışarıdan geldikleri için, geldikleri yere daha sıkı sarıldılar, bu da özellikle savaşın ardından “milliyetçi” duyguların öne çıkmasına neden oldu. Okullaşma eğilimleri ise gelir düzeyine göre değişiklik gösterdi; eğitim konusunun da sınıfsal bir yönü olduğu söylenebilir. Kız çocuklar belirli bir düzeyde eğitim gördü, ancak içlerinde yüksek öğrenim gören yoktu, ilk iki kuşak kadınlar çoğunlukla dışarıda çalışmıyorlardı.

Birçok kentte o zamanlar da bir çeşit ‘organik’ mekânsal ayrışma vardı, Giritliler de kendilerine özgü Girit mahallesi denilen yerde oturuyorlardı. Ayrıca kendilerine verilen, daha önceden kentten ayrılmak zorunda kalan Rumların evlerine yerleştirildikleri için de aynı mahallede, yakın evlerde oturuyorlardı. Mübadele öncesinden gelenlerin oturduğu bir Girit Mahallesi vardı, onlar çayın diğer yanında otururlardı. Ama asıl mekânsal ayrışma, önceden de var olan ama daha sonrasında şekil kazanan, kökleşen sınıfsal ayrışmadır.

Kente sonradan gelen göçmenler arasında da kültürel ve sınıfsal farklılıklar var. Bazı göçmen ailelerin kente gelişten varlıklı oldukları, kentte de iş, güç ve mülk sahibi olarak yaşadıkları görülüyor. Ancak göçler sırasında buraya geldikleri yerlerden kimi özel becerilerini getirmiş olsalar da kentin yoksulları arasında yer alacak aileler de bulunuyor. Örneğin Giritli sandalcılar, yine Giritli bahçıvanlar hatırlanıyor. Giritliler arasında Çanakkale limanının yapımında çalışan inşaat işçileri ve hatta evlere temizliğe giden kadınlar, terziler de bulunuyor. Göçmenler arasında bir dayanışmanın olduğu, Girit göçmeni bir ailenin akıl sağlığını yitirmiş, sokaklarda gezen bir oğluna sürekli olarak yardım edildiği anlatılıyor.

Anlatılarda güvenlik endişesi, göçün ana nedeni olarak ele alınıyor. Ana vatana kavuşma sevinciyle değil üzüntü içinde, gönüllü olarak değil zorunluluktan geldikleri anlaşılıyor. Bir aile hikâyesine bakacak olursak, Suda ailesinden büyük bir grup Girit'ten Çanakkale'ye 1898'de geldi. Hanya'dan bindikleri gemide yolcu olarak Hüseyin Akif Bey ve ailesi ile Suda ailesi bulunuyordu. Girit'ten gelişle ilgili ailede genel olarak paylaşılan anlatılara bir örnek vermek gerekirse:

“Bizim ailemiz biliyorsun Giritte yerleşik orada senelerce oturmuş bir aile. Öğrendiğim kadarıyla evvela Türkler gidiyor, Girit'i fethediyorlar. Şehirlerde daha çok Türkler var, sonra köylerde de bulunuyorlar. Büyük bir ekseriyet halinde Giritte yaşarlarken ondan sonra yavaş yavaş askeri gücünün zaafı oradaki emniyeti temin edememeleri yüzünden yavaş yavaş Türkler azalıyor ve en sonunda bir takım iç savaşlar başlıyor. Köylerde Rum hakimiyeti var, şehirlerde Türk hakimiyeti var. Köylerden bir takım baskınlarla, Türkleri öldürüyorlar geceleyin, ondan sonra bu mücadele devam ediyor. Bakıyorlar ki bizim aile, aileden birkaç kişi

buna kurban gidecek. Babam anlatırdı, pencerelerini insan boyu yüksekliğine kadar tuğla duvarlarla örmüşler. Dışardan geçen biri gölgenizi gördüğü zaman ona ateş ettiği zaman öldürebiliyor. Buna kurban vermemek için kaçmak zorunda kalıyorlar.”¹⁵

Bir başka anlatıda gelme nedeni şöyle özetleniyor:

“Suda Hanya gibi korumalı bir yer değildi. Hanya’nın mesela kapılarını kapatıp Türkler içerde kendilerini içerde daha emniyetli hissedebiliyordu, şehirde Türklerin hakimiyeti olduğu için, koruma altındaydı onlar. Suda bir kasaba ve bizimkilerin de bulunduğu bölüm hem Suda, hem de yazın gittikleri Sterna diye bir köy vardır, Suda adasına, kaleye çok yakın bir köydür bu. Rumca sarnıç demektir bu kelime. Ve yazlıkları olan bu yerleri terk etmişler, gelmişler şehre, sonra bakmışlar ki şehirde de köylerden geliyorlar, adam öldürüyorlar. Babam anlatmıştı, bir kaçımız öleceğiz burada demişler. Kaçmaktan başka çare bulamamışlar, iyi değil ama. Şehirde yaşayanların halleri bizimkilerden biraz daha iyiymiş. Onlar mübadele ile gelmişler, arazi edindiler burada, durumları bizimkilerden daha iyiydi onların. Bizimkiler geliyorlar buraya, zorluklar ve sonra peşpeşe de savaşlar görüyorlar.”¹⁶

Göç eden ailenin büyük bölümü Çanakkale’ye yerleşti. Çanakkale’ye yerleşme nedenleri şöyle anlatılıyor: *“Büyük şehirlere yakın, ulaşım kolay, her yere gidebilir, gelebilir, burada kalıyorlar. Fakat arkasından, evlerinin yerini biliyorum, Talimhane sokağında, bu Çimenlik kalesinin tam arkasında Talimhane ile camiye giden sokağın tam köşesinde, dayımın (Mehmet Ali Bey) eski evinin iki bitişiği. Orada bir evi alıyorlar, orada yerleşiyorlar. Akrabalardan Mehmet Bey, Hüseyin Revnak Bey ve Hasan Fehmi Bey’in kardeşi, o Antalya’ya kaçıyor. Yani herkes bulduğu bir imkanla oradan darmadağın dağılıyorlar. Yani topluca kaçmak olanağı yok. Herkes malını mülkünü bırakıp, torbasını, çantasını, alabildiği kadar şeylerle kaçıyor, buraya geliyorlar. Ambarda, yük gemisi bu, yolcu gemisi değil.”* Ailenin buraya göçmenlerin pek çoğu gibi elinde avucunda bir şey olmadan, daha çok canlarını kurtarmak için, bir belirsizliğe geldiği vurgusu, aile tarihinde göçle ilgili önemli bir vurgu oluşturuyor: *“Babam (Hüseyin Kazım Suda) 1304 (1888) Girit doğumlu. Gelişleri 1898’de Ekim ayında Hanya’dan askeri nakliyat yapan bir sivil gemiyle hareket ettiler. Devlet Girit’ten çekiliyor. Aile de Türkiye’ye gelmeye karar veriyor. Orada evleri, arazileri var ama hepsini terk edip birer valizle geliyorlar. 1898’de Çanakkale’ye çıkıyorlar.”¹⁷*

15 Hasan Fehmi Suda (1932 İstanbul doğumlu, çocuk doktoru) 10 Temmuz 2003’te Çanakkale’de yapılan görüşme.

16 Süleyman Suda (d.1935, mühendis) 10 Temmuz 2003’te Çanakkale’de yapılan görüşme.

17 Hasan Fehmi Suda (d.1932)

Göç sonrasında Suda kalesi'nin son yöneticisi Seyid Ali Bey'in iki oğlu var, bunlardan biri, Hüseyin Bey Dimetoka Nahiye Müdürü olarak atandı. Bunlar aileyi şeref- lendirmek için verilen maaşlı görevlerdi. Oğlu Ali Bey, Sezai Bey'in babası, ticaretle meşgul olup Dimetoka'da zengin kişiler olan Feriye Hanım ve sonra Şahidil Hanımla evlendi. Seyid Ali'nin diğer oğlu Hasan Fehmi Bey Çanakkale'ye yerleşti. Oğlu Hüseyin Kazım gelişte 10 yaşında, kardeşi Rıza (1314 doğumlu) kundak çocuğu idi. Farklı zamanlarda gelen diğer bir oğul Mehmet Bey ise Antalya'ya yerleşti. Onun oğlu Seyid Ali bir süre Antalya Belediye Başkanlığı yaptı. Çanakkale'ye gelişlerinde ilk üç gün Fatih Camii'nde kaldılar, daha sonra aynı mahallede, Çimenlik Kalesi arkasında, Talimhane Sokak'ta köşe evi kiralandılar, yine aynı yerde bir ev satın aldılar.

Girit'ten Çanakkale'ye bu tarihten önce ve sonra gelen başka aileler de vardı. Örneğin Resmo'lu Osman Beyin oğlu Hasan Tansuger anlatıyor: "*Annem burada doğma, babam Girit'te doğma. Babam geldiği zaman 10-12 yaşındaymış Girit'ten. Büyük annem, dedem falan onlar hep tabi Girit'ten. Anneannemin adı Zehra. Onlar da üç kardeş. Şevkiye Hanım, senin büyük büyük babaannen. (...) O zamanlar aşağı yukarı en kalabalık aileydik. Bir zamanlar Çanakkale'nin en kalabalık ailesi. Hele böyle baba tarafı, ana tarafı birleşirse bir kasaba olur, yani o kadar kalabalıktık. Ama zamanla dağıldık, ettik falan.*"¹⁸

Suda ailesi de darmadağın ve kademeli olarak göçüyor:

"Öyle ki dedemizin üç tane çocuğu var. Bunlardan en büyüğü Hüseyin bey, karısını önden gönderiyor, kendisi arkada kalıyor, akabinde kendisi de kaçıp geliyor. Hüseyin Bey çünkü Feriye'nin de dedesinin babası oluyor, ben Azize abladan buldum bunu, Giritte Suda kasabasında nahiye müdürlüğü yapıyor. Hüseyin Bey bir müddet daha kalıyor ve çocuklarını gönderiyor. Arkasından o da kaçıyor geliyor. Geldiklerinde Seyid Ali Bey, dedem, sonra annemin babası ve ailesi onlar da hemen sonra bir başka gemiyle kaçıp geliyorlar. Hasan bey, Şevkiye hanım, babam, halam, iki tane hala var biliyorsun, Lütfiye hala ile beraber, Rıza acam da kırk günlük doğum yapmış karısını dahi gemiye bindiriyorlar, ondan sonra ailece Çanakkale'ye geliyorlar. Hüseyin Revnak beyler Biga'ya, Dimetoka nahiyesi vardır oraya nahiye müdürü olarak, şimdiki adı Gümüşçay, atanıyor. Hasan Fehmi Bey de burada Karantina baş katibi oluyor. Bu tahmin ediyorum 1313'te oluyor. Çünkü babam 1304 doğumluydu, dokuz yaşında geldiklerini söyler. Rıza aca da 1313 doğumlu, dolayısıyla o tarih yaklaşık olarak doğru ama 1313 ya da 1314 olabilir, tam kesin olarak bilemiyorum. Nahiye müdürü olan Hüseyin Revnak Bey, Ali Bey amcanın babası. Azize halanın babası."¹⁹

18 Hasan Tansuger (d.1923, emekli) 29 Mayıs 2003'te Çanakkale'de yapılan görüşme

19 Hasan Fehmi Suda; Hasan Fehmi Dede'nin Çanakkale'deki görevi ile ilgili olarak bkz. *Annuaire Oriental du Commerce*, "Dardanelles", 1909, 1913, 1914, 1921.

Dedemin babası, karantina (sahil sıhhiye) memuru, daha sonra da müdürü olarak çalıştı. Girit'ten Çanakkale'ye gelişte belirli bir eğitimleri olduğu ve daha önce devlet memurluğunda buldukları için böyle görevlere atandılar. Babaannemin annesi de aynı ailedendi, babası Süleyman Bey de ailesiyle birlikte Çanakkale'ye göç etti. 1936 yılında vefatına kadar Çanakkale'de Gümrük memurluğunda çalıştı. Hüseyin Kazım (1888) Çanakkale'ye göç ettiklerinde dokuz yaşındaydı, ana dili Rumcaydı, evde Rumca konuşuluyordu. Eğitimli olanlar dışında Yunanca veya Türkçe bilen azdı. Girit'te iken Türk okulunda çocuklara Türkçe öğretmeye çalışıyorlardı. Cami hocası, oradaki çocuklara Rumcadan Türkçe öğretmeye çalışıyordu. Türkçe daha çok bir resmi dil olarak algılanıyordu. Babası Hasan Fehmi Bey geldiklerinde Türkçe biliyordu. Ama annesi ve ailenin kadınları genel olarak Rumca biliyor ve evde Rumca konuşuyorlardı. Benim büyüyüp yetiştiğim dönemde de dedemin evinde çocukların duymaması gereken önemli konular Rumca konuşulurdu.

Suda ailesinin Çanakkale'ye dair anlatılarında kentin çok kültürlü yapısı kabul edilir ve olumlu bir özellik olarak görülür. Giritliler bu ortama uyan ve katkıda bulunan bir grup olarak değerlendirilir.

“Çanakkale sadece Giritlilerin değil, muhaceretle gelen, yerleştirilmiş kişiler var. Mesela boşnaklar gelmiş, Yunanistan'ın Selanik tarafından göç etmiş insanlar var. Bunlar yani Avrupa kültürünü, Türkiye'nin uç noktası olduğu için burası çok göç görmüş, Trakya gibi. Yani Çanakkale'de yabancı kültürü çok fazladır. Azınlıklar da büyük oranda var. Mesela Maydos'ta (Aslında Mavitos'tur Yunanca, biz Yunanca harfleri yanlış telaffuz ediyoruz, o yüzden Maydos diyoruz) çok fazladır. Kalipoli Gelibolu, Tekirdağ diyoruz, doğrusu Rodosto (iyi duyulamadı), Lampsakos Lapseki, Rum adları var. Onu bırak Çanakkale civarında bir çok yerleşimler var, Helen kültürü burada etkilidir. Çanakkale'ye geliyorsun Abidos var, Setsos var Nara'da, aşağıya iniyorsun Aleksander Troya var, Assos var, Lapseki diyorsun Lampsakos var orada. Yani bu civarda kurulmuş Helen kültürü çok fazla var. Ama şöyle söyleyeyim 1940'lı yıllardan, 1945'ten sonrasını çok net hatırlarım, Çanakkale büyük oranda Yahudi vardı, ondan evvel büyük çapta Rum varmış, Ermeni varmış Çanakkale'de. Ermenilerin kiliseleri vardır, Rumların kiliseleri vardır.”²⁰

Mübadele ile kente gelenler arasında farklı yerlere yerleştirilip, geldikleri yeri beğenmeyip daha sonra bir kent merkezi olduğu için Çanakkale'ye gelenler de vardır. Görüştüğüm kişiler arasında ailesi yerleştirme sırasında Girit'ten kent merkezinden gelip, belirli bir zanaat sahibi olup kırsal kesime yerleştirilenler bu konumlarından hoşnut olmayarak kendi çabalarıyla Çanakkale'ye geldiğini anlatanlar vardır:

20 Süleyman Suda (d.1935)

"Bizi önce Küçükkuyu'ya iskan etmişler. Fakat benim babam kuyumcu. Orada da kuyumcu ve çok da iyi bir kuyumcu yani. (...) Babam oradan buraya geliyor fakat bakıyor Küçükkuyu'da üç tane ev var. Ben diyor yani burada aç kalırım diyor. Ben zeytinden anlamam, şundan anlamam, bundan anlamam. Şehirli yani. İskanla ilgili bir beyefendi buluyor. Diyor ki beyefendi, ben kuyumculuk yaparım, çoluğum, çocuğum da bunlar. Ama ben diyor burada kalırsam aç kalırım ne yapacağım? O bey sen ne yaparsın diyor, işte babamın da yanında bir küpe mi varmış nedir, işte ben bunları yaparım diyor, onu gösteriyor, neyse. Sen diyor hiç sesini çıkarma, kimseye de bir şey söyleme. Beş tane halası üç tane kız, ordan gelen beş tane de çocuk. Biz üç kişi burada doğduk, üç kardeş. Şimdi diyor sen hiç sesini çıkarma. Akşam diyor gece gemi gelecek, saat ikide falan buraya, çocukları, kendini, hanımı da bindir o gemiye diyor. Şimdi annem giysileriyle yatırıyor çocukları muhacir şeyiyle beraber, hatta ayakkaplarıyla. Komşular soruyor, niye bunları böyle yatırıyorsun, annem havasını alamadılar, üşüyorlar diyor. Söylemiyor ya... Neyse gece o gemi geliyor, biniyorlar o gemiye, o zaman bizi şimdiki assubay gazinosu var ya, oralara bir yerlere çıkarıyor o gemi. Ve bizi kazara Gelibolu'ya çıkarıyordu, Gelibolu'ya, İstanbul'a çıkarsaydı İstanbul'a gidecektik. Ha babam bakıyor ki Çanakkale, ben burda iş yaparım diyor, babama da bu iskan dolayısıyla bir ev, bir tane de dükkan veriyorlar. Başlıyor orada icrayı sanat etmeye."²¹

Sonuç

Bu çalışma Aralık 2002 ile Ağustos 2003 tarihleri arasında yapılan sözlü tarih görüşmelerinden hareketle Çanakkale merkeze Girit'den yapılan göçleri ele almaktadır. Çalışmanın ana eksenini Çanakkale'de modernleşme ve gündelik yaşamın, eğlenme ve dinlenme kültürünün oluşumu olmakla birlikte, anlatıların büyük bir bölümünde göç olgusuna değinilmiş, çoğunluğu ikinci kuşak göçmenlerin kendilerine ve ailelerine dair göç öyküleri, göçün ve göçmenliğin gündelik yaşamlarına etkileri ve içinde yaşadıkları toplumla bağlantıları ele alınmıştır. Göç ve göçmenlik bu ailelerin yaşam öykülerinin diğer önemli olayların yanı sıra bir diğer temel izleği olmaktadır. Mübadele öncesinde gelenler ve mübadiller Çanakkale'de kendilerine yeni bir yaşam kurarken çeşitli zorluklarla karşılaşmışlar, dilleri, adet ve gelenekleri ile içine geldikleri toplumdan farklı özellikler taşıdıklarını gündelik yaşamda hissetmiş, görmüş ve duymuşlardır. Anlatıların birçoğunda göç ve sonrasında geldikleri ülkede karşılaştıkları zorluklar, örneğin 1915 Çanakkale savaşı ve sonrası, yeni cumhuriyetin kuruluşu önemli dönüm noktalarını oluşturmuştur. Göçmenler bu olayları kendi pencerelerinden okudukları gibi aynı zamanda içinde yaşadıkları toplumun bütünü açısından da değerlendirmektedirler. Savaşın getirdiği yoksulluk ve kuruluş döneminin yarattı-

21 Erdoğan Altınsay (d.1931)

ğı çeşitli zorluklar bu ailelerin göç öykülerine eklenmiş, uzun yıllar kendilerini içinde yaşadıkları toplumdaki biraz farklı, “yarı gavur” olarak hissetmişlerdir. Ancak yeni cumhuriyetin kuruluşu ve modernleşme hamlesi ile kendilerine toplumun bütünü içinde eğitim ve daha iyi bir yer edinme olanakları sağlanmış olması, göçmen ailelerin paylaştığı ve vurguladığı bir özelliktir.

Değerli anılarını paylaşan Çanakkaleli dostlara teşekkürler...

Kaynakça

Sözlü Tarih Kaynakları

- Raci Akın (d.1913)
Erdoğan Altınsay (1931)
Mebrure Dura (1911)
Cazibe Yurtseven Özyurtsel (1944)
Cahide Sunar (1923)
Hasan Suda (d.1932)
Süleyman Suda (d.1935)
Feride Şenkal (d.1922)
Hasan Tansuger (1923)
Hüseyin Uluarslan (d.1925)
Hikmet Uzsoy (1934)
Revnağ Uzsoy (1921)

Araştırma ve Tetkik Eserler

- Aktar, Ayhan, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin İlk Yılı: Eylül 1922-Eylül 1923", *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Müfide Pekin (der.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Alpan Aytekin, Soner, "But the Memory Remains: History, Memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange", *The Historical Review / La Revue Historique*, Department of Neohellenic Research / Institute of Historical Research, Volume IX, 2012.
- Annuaire Oriental du Commerce*, "Dardanelles", 1909, 1913, 1914, 1921.
- Emgili, Fahriye, "Tarsus'ta Girit Göçmenleri (1897-1912)", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/34/297.pdf>
- Glick-Schiller Nina, "Transnational Social Fields and Imperialism: Bringing a Theory of Power to Transnational Studies" *Anthropological Theory*, C.5, no.4, s.439-461.
- Keyder, Çağlar, "The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey", Renee Hirschon (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Berghahn Boks, 2004.
- Suda, Güler E.Zeynep, "Şu gemide ah ben de olsaydım..." *Çanakkale'den Savaş Dışı Anılar*, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2007.
- Toprak Zafer, "From Plurality to Unity: Codification and Judisprudence in the Late Ottoman Empire", *Ways to Modernity in Greece and Turkey: Encounters With Europe, 1850-1950*, Anna Frangoudaki ve Çağlar Keyder (derl.), I.B.Tauris 2007.
- Tukin, Cemal, "Girit", *İslâm Ansiklopedisi*, C.4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1945, s.790-804.

Ekler

Ek 1: Çanakkale'ye Girit'ten göçen ailemin bir bölümünün diğer Giritli hısımlarıyla, yerleştikleri köprünün diğer tarafında, Barbaros mahallesinde çekilmiş. Önde oturan yaşlı kadınların biri dedemin, diğeri babaannemin annesi, Şevkiye ve Zehra Hanımlar, her ikisi de Girit'te doğmuş, Çanakkale'ye bizzat göç etmişlerdir. Soyadı kanunu çıktığı zaman ailenin bir kolu Suda soyadını almıştır.

Ek 2: Mübadele ile Çanakkale'ye gelen Kordelya ailesinin düğün fotoğrafı